

University of Groningen

De vrijzinnige partijen tijdens het Interbellum

Voerman, Gerrit

Published in:
Het Liberalisme in Groningen

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
1995

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (1995). De vrijzinnige partijen tijdens het Interbellum. In *Het Liberalisme in Groningen* (blz. 27-50). Liberaal Archief Groningen, Mr H.S. Siebers en ir A. Voet Sichting.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

DE VRIJZINNIGE PARTIJEN TIJDENS HET INTERBELLUM

G. Voerman

'Groningen is nog steeds het bolwerk der vrijzinnige gedachte', zo stelde de Groninger vrijzinnig-democraat R. de Waard in de zomer van 1913 vast.¹ Lang zou dit niet meer duren. De invoering in 1917 van het algemeen mannenkiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging door het laatste vrijzinnige kabinet-Cort van der Linden veroorzaakte een ware aardverschuiving in het politieke landschap van Groningen. Decennia lang hadden de liberalen in deze provincie de lakens uitgedeeld. De geschiedenis van het Groninger bestuur viel sinds het midden van de negentiende eeuw *grosso modo* samen met hun historie. Na 1917 echter moesten de liberalen en de inmiddels ook op het toneel verschenen vrijzinnig-democraten de macht in Provinciale Staten en gemeenteraden delen met de aanstormende confessionelen en sociaal-democraten. Ook in de Tweede Kamer was het definitief gedaan met de - reeds getaande - liberale hegemonie. De Groninger vertegenwoordiging in Den Haag had langer dan het land als geheel haar liberale karakter behouden. De afschaffing van het districtenstelsel en daarmee van het beginsel van directe territoriale vertegenwoordiging, maakte hieraan ook een eind.

Na 1917 waren de vrijzinnige partijen, zoals in het onderstaande liberalen en vrijzinnig-democraten zullen worden aangeduid wanneer zij gezamenlijk bedoeld zijn,² op zichzelf aangewezen. Hun bevoorrechte, aan het beperkte kiesrecht ontleende positie was verloren gegaan. Voortaan moesten zij geheel op eigen kracht naar de gunsten van de kiezer dingen. In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe dit de liberalen en vrijzinnig-democraten in de provincie Groningen afging. In het eerste deel worden de gevolgen weergegeven van de hervorming van het kiesstelsel voor de vrijzinnige partijorganisaties. Daarna volgen de eerste verkiezingen op basis van het algemeen kiesrecht en de oprichting van de Vrijheidsbond. In het tweede deel staat de electorale ontwikkeling van de Vrijheidsbond en Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) in het interbellum bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten centraal.³ Dit deel valt in twee tijdvakken uiteen: de rustige jaren twintig en de woelige crisisjaren dertig. Ten slotte wordt aandacht geschonken aan de regionale herkomst van het vrijzinnige electoraat in Groningen.

naweeën van het districtenstelsel

Het districtenstelsel had een zekere convergerende uitwerking op de vrijzinnige partijen.⁴ Samenwerking met geestverwanten in districten was vaak geboden om een bepaalde kandidaat van een meerderheid te verzekeren tegen de opdringende confessionelen en sociaal-democraten. Vooral wanneer de kamerverkiezingen volgden op confessionele kabinetten, kwamen de vrijzinni-

gen tot één of andere vorm van coöperatie. In 1905 hadden de Liberale Unie en de VDB door hun gezamenlijk beleden afkeer van het kabinet van de antirevolutionair A. Kuyper een stembusakkoord gesloten. In 1913 gelukte dit opnieuw, samen met de in 1906 gevormde Bond van Vrije Liberalen (BVL). Voor de VDB was de inzet van deze 'Vrijzinnige Concentratie' vooral de invoering van het algemeen kiesrecht.

Ook in Groningen hadden de vrijzinnige partijen ingestemd met de Vrijzinnige Concentratie. Al voor het formele aflopen van de samenwerking kwamen hierin echter de eerste scheuren. Nadat de Staten-Generaal de grondwetswijzigingen had aangenomen die onder andere moesten leiden tot de invoering van het algemeen kiesrecht, werden in juni 1917 kamerverkiezingen gehouden. Om de behandeling van de voorstellen in tweede termijn niet te bemoeilijken, waren de landelijke partijen overeengekomen tegenover de zittende kamerleden geen tegenkandidaten te stellen. In de meeste Groninger kiesdistricten geschiedde aldus. De vrijzinnigen in het district Winschoten en Zuidhorn kandideerden resp. de VDB-ers jhr. E.A. van Beresteyn en E.M. Teenstra, en Hoogezand kwam weer met de unieliberaal P. Rink.

In het district Groningen echter besloot de Liberale Kiesvereniging - samengesteld uit unieliberalen en vrijliberalen - anders. Het bestuur stelde weliswaar overeenkomstig de landelijke afspraken de vrijzinnig-democraat J. Limburg kandidaat, maar de achterban voelde meer voor de liberale nestor S. van Houten. Deze had het district Groningen van 1869 tot 1894 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd. Hij was begonnen als vooruitstrevend liberaal. Met het klimmen der jaren was hij allengs behoudender geworden en nu stond hij bekend als een verklaard tegenstander van de aanhangige grondwetswijzigingen. Vooral de naar zijn zeggen toegenomen macht der partijbesturen in het nieuwe kiesstelsel bekritiseerde hij. De vrijzinnig-democratische kiesvereniging Burgerplicht in de stad was in haar wiek geschoten door de kandidatuur van Van Houten. Zij vond dat de Liberale Kiesvereniging verraad pleegde aan de Concentratie en hield op haar beurt vast aan Limburg. Ook de landelijke besturen van Unie en BVL lieten in advertenties merken weinig ingenomen te zijn met de solo-actie van hun Groninger aanhangers.⁵

Uiteindelijk beslechtte Limburg de strijd tegen Van Houten met 3.070 tegen 1.660 stemmen duidelijk in zijn voordeel. De verhoudingen tussen de Liberale Kiesvereniging en Burgerplicht waren echter grondig verpest. Bij de verkiezingen voor een deel van de gemeenteraad (nog op basis van beperkt kiesrecht) vlak daarna wezen de vrijzinnig-democraten een liberale uitnodiging tot samenwerking resoluut van de hand. Bij de herstemmingen die als gevolg van het nog vigerende districtenstelsel nodig waren, zegden Burgerplicht en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) elkaars kandidaten steun toe. De liberalen gingen in zee met de confessionelen. Beide combinaties riepen in advertenties hun achterban op om deze aanbevelingen op te volgen. De combine VDB-SDAP kwam als overwinnaar uit de bus rollen. 'De liberale partij heeft het loodje gelegd', zo stelde het *Nieuwsblad van het Noorden* vast.⁶

van district naar kieskring

Bij de kamerverkiezingen van 1918 waren de vrijzinnige partij-

en enerzijds sterker, anderzijds zwakker dan ooit. In ledental hadden zij een ongekeerde groei doorgemaakt. De vele kiesverenigingen die onder het districtenstelsel zelfstandig waren gebleven, verloren met de invoering van de evenredige vertegenwoordiging hun afzonderlijk bestaansrecht. Het land mocht dan wel verdeeld zijn in achttien kieskringen - die merendeels samenvielen met de provincies -, maar dit was meer een administratieve aangelegenheid. Door de mogelijkheid van het verbinden van de verschillende lijsten door één partij was Nederland in feite één groot kiesdistrict geworden. De lokale kiesverenigingen waren hierdoor gedwongen kleur te bekennen. Massaal sloten zij zich aan bij de bestaande nationale partijen. De ledenaanhang van de Liberale Unie verdubbelde tussen 1915 en 1918 en kwam uit op 28.500. De VDB groeide in deze periode relatief nog sterker: van ruim 6.000 tot meer dan 17.000. Het ledental van de BVL steeg eveneens en bedroeg in 1918 bijna 6.000.⁷

Ook in Groningen sloten vele kiesverenigingen zich bij de landelijke partijorganisaties aan. Alleen van de VDB zijn hierover gegevens bekend. De Bond kende na zijn oprichting in 1901 in deze provincie een trage start. Aanvankelijk was er slechts één Groninger kiesvereniging lid. In 1915 waren dit er acht (Appingedam, Baflo, Groningen, Nieuw Beerta, Oude en Nieuwe Pekela, Siddeburen en Winschoten). Het Groninger Burgerplicht werd in 1908 door zijn voorzitter, de graanhandelaar U.G. Schilthuis, de VDB ingeloodst. Decennia zou hij het gezicht van de VDB vormen. In 1903 was Schilthuis gekozen als lid van de Provinciale Staten; van 1909 tot zijn dood in 1935 was hij gedeputeerde. 'De Vrijzinnig-Democratie in de provincie heeft zich om hem gegroepeerd', zo werd ooit van hem gezegd.⁸

In 1917-1918 traden maar liefst 58 kiesverenigingen toe tot de VDB, waaronder vele uit plattelandsdorpen. Deze dorpskiesverenigingen droegen zo bij aan de transformatie van de VDB van een stedelijk georiënteerde groepering naar een partij met een meer rurale inslag.⁹ Met in totaal 66 kiesverenigingen op een landelijk totaal van 343 nam Groningen nu een prominente plaats in binnen de VDB.¹⁰ De Liberale Unie maakte kwantitatief dezelfde ontwikkeling door, gezien de explosieve (landelijke) toename van het aantal kiesverenigingen van 163 in 1917 tot 339 een jaar later. De Unie leek echter meer haar stedelijke inslag te hebben behouden.

De invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging ging gepaard met een zekere centralisering van de van oudsher los gestructureerde vrijzinnige partijorganisaties. De van oorsprong autonome kiesverenigingen veranderden in afdelingen van de partij en gaven deels hun zelfstandigheid op. Daarnaast werd tussen het landelijke bestuur en de basis een nieuw gremium gecreëerd. Dit bestuursorgaan omvatte de kieskring en speelde een belangrijke rol bij de kandidaatstelling voor de Tweede-Kamerverkiezingen. In Groningen viel de grens van de kieskring samen met die van de provincie. De VDB stelde de Federatie Groningen in, de Liberale Unie de Centrale Kiesvereniging Groningen.

algemeen mannenkiesrecht als electorale guillotine

De uitbundige ledengroei van de vrijzinnige partijen ging niet

gepaard met stemmenwinst, zo bleek op 3 juli 1918. Terwijl elders in Europa de Eerste Wereldoorlog nog woedde en de revolutie rondwaarde, maakte Nederland zich op om ter stembus te gaan. Voor het eerst konden alle mannen van 25 jaar en ouder hun stem uitbrengen.

Als gevolg van deze sterke uitbreiding van het kiezerscorps slonk het electorale aandeel van de vrijzinnige partijen verhoudingsgewijs aanzienlijk. In het geweld van de sociaaldemocraten en de confessionelen konden zij zich met moeite staande houden. De Unie kelderde van 22 zetels naar zes. De BVL liep terug van tien naar vier. Alleen de VDB wist zich nog redelijk te handhaven: van zijn zeven zetels gingen er twee verloren. Van vrijzinnige samenwerking was het dit keer niet gekomen: de VDB was spelbreker. De ex-partners wreven de Bond dit in de verkiezingscampagne als 'desertie' aan. Alhoewel het districtenstelsel verleden tijd was, hadden de partijen nog wel gepoogd gebruik te maken van de bekendheid van de kamerleden in de vroegere districten. Zo hield Rink enkele spreekbeurten in plaatsen die in zijn voormalige district Hoogezand lagen.

De lage kiesdrempel die het nieuwe kiesstelsel met zich meebracht (aanvankelijk was slechts de helft van de kiesdeler voldoende voor een kamerzetel), leidde ertoe dat zich voor het relatief geslonken vrijzinnige electoraat ook nog eens vele gegadigden aandienden. VDB en Unie waren meer dan de andere grote politieke partijen hiervan het slachtoffer. Per slot van rekening misten zij de integrerende werking van de zuilen. Hun voornaamste electorale concurrent was de in december 1917 opgerichte Economische Bond onder leiding van de oud-VDB-er M.W.F. Treub, door de VDB een 'groot-kapitalisten-belangen-groep' genoemd. De verkiezingstournee die Treub door Nederland maakte, sloeg zeer aan. In Groningen was de Harmoniezaal waar hij sprak, tot de nok toe gevuld: zo'n 1.500 toehoorders waren bereid de toegangsprijs van 10 cent te betalen, 400 andere 'hoorgragen' werden door de politie buiten de deur gehouden. Treubs 'tweeëntwintig stedentocht' leverde de Economische Bond drie zetels op.

Daarnaast schoten een aantal belangengroepen met succes onder de duiven der vrijzinnigen. De Neutrale Partij - ook wel 'amusementspartij' genoemd - kwam op voor de belangen van kunst en amusement. Een aantal beroepsonderofficieren richtte het Verbond tot Democratisering van de Weermacht op. Zij vroegen aandacht voor de militairen en hun familie. Beide partijtjes behaalden een zetel, evenals de Middenstandspartij en de Plattelandersbond. Na de verkiezingen vormden zij samen met de Economische Bond de 'Kamerclub van Neutralen'. De Plattelandersbond trad na enige tijd weer uit dit verband. De Bond wierp zich op als de verdediger bij uitstek van de agrarische belangen en was als zodanig een luis in de pels van de vrijzinnige partijen. Tot 1937 was de Plattelandersbond in de Tweede Kamer vertegenwoordigd.

Vergeleken bij het landelijke vrijzinnige echec viel de schade in Groningen nog mee, hoewel sociaaldemocraten en antirevolutionairen hier nog sterker naar voren traden dan elders. De SDAP sleepte ruim eenderde van de stemmen in de wacht (en kwam daarmee vergeleken met de andere provincies in Groningen met het hoogste percentage uit de bus), de Anti-Revolutionaire

Partij (ARP) volgde met ruim eenvijfde. De vrijzinnig-democraten werden met ruim 15% de derde partij in Groningen (zie tabel 1). Maar liefst één op de zeven op de VDB uitgebrachte stemmen in het land was van Groninger herkomst, waarmee deze provincie haar radicaal-vrijzinnige reputatie hoog hield. Op de lijst van de VDB prijken in het tweede gelid regionale grootheden als de al genoemde Schilthuis en de landbouwer F.E.H. Ebels, die vele voorkeurstemmen trokken.

De unie- en vrijliberalen liepen echter in Groningen zware averij op. Met 7,5% behaalden zij samen de helft van het percentage van de VDB. De Economische Bond was een geduchte concurrent geweest, zo bleek althans later bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1919. Toen Treubs Bond en andere vrijzinnige splintergroepen het lieten afweten, verdubbelde ineens de aanhang van de Liberale Unie. Samen met de BVL bezetten de unieliberalen zes van de in totaal 45 statenzetels.

De VDB stond bij deze statenverkiezingen met bijna 20% in Groningen op de toppen van zijn electorale kunnen. Deze goede uitslag had tot gevolg dat van de twintig vrijzinnig-democratische statenleden er weer negen konden terugkeren. Desondanks was het met de vrijzinnige dominantie in de Groninger Staten gebeurd. Nadrukkelijk traden de confessionele partijen naar voren. In plaats van de vier statenzetels van weleer eisten zij er nu vijftien op. Zij zouden tot de Tweede Wereldoorlog goed blijven voor ruim eenderde van de stemmen, iets meer dan de sociaal-democraten en communisten gezamenlijk zouden behalen. De SDAP was echter wel vanaf 1919 de grootste fractie in de Groninger Staten.

oprichting van de Vrijheidsbond

De teloorgang van de liberale machtsposities zette de Liberale Unie ertoe aan, contact te zoeken met de BVL en vooral de VDB om tot nauwere samenwerking te komen. De Unie had in 1918 graag de Vrijzinnige Concentratie voortgezet, maar de VDB wilde daar zoals gezegd niet aan. De BVL op zijn beurt was wel geporteerd voor samengaan met de Unie. Dit streven vond in Groningen weerklank. Een vrij-liberale motie waarin om smelting werd gevraagd, werd met algemene stemmen gesteund door de Liberale Kiesvereniging. Ook de BVL-afdeling te Middelstum bijvoorbeeld betuigde haar adhesie. Van het plan kwam echter niets, omdat de Unie zich niet uitsluitend aan de behoudende liberalen wilde binden.

Toen latere pogingen van de Unie om de VDB tot samenwerking te bewegen ook mislukten, kwam er uiteindelijk toch een behoudend-liberale fusie van de grond. Het voortouw werd genomen door Treub. In het najaar van 1920 kwamen er gesprekken op gang tussen de Economische Bond, de Liberale Unie en de BVL. De Neutrale Partij en de Middenstandspartij werden ook bij het overleg betrokken. Binnen enkele maanden was alles in kannen en kruiken. De plannen werden in Groningen van harte verwelkomd. In januari 1921 hechtte de Centrale Kiesvereniging van de Liberale Unie in Groningen haar goedkeuring aan het concept-program. De afdeling Groningen van de Economische Bond volgde snel.

Op 16 april 1921 werd de Vrijheidsbond opgericht. De nieuwe partij meed de term 'liberaal' in haar naam. De totstandkoming van de fusie was niet zonder kleerscheuren verlo-

pen. Aan de rechtervleugel haakte een behoudende groep af, die de Liberale Partij vormde met als boegbeeld de oude Van Houten. Voornaamste programmapunt was de herinvoering van het districtenstelsel. Aan de andere zijde verliet ex-partijvoorzitter J.E. Heeres - een verklaard voorstander van samenwerking met de VDB - de Unie en richtte de Democratische Partij op. Doel was de 'bevordering van het democratische beginsel in staat en samenleving'. Tevergeefs poogde de Democratische Partij de vrijzinnig-democraten te bewegen om samen te gaan. Zij zou in Groningen redelijke aanhang krijgen, mede door toedoen van R. de Waard, gezien huisarts en gewezen VDB-raadslid in Groningen.

De Vrijheidsbond ging het aanvankelijk voor de wind. Het ledental groeide sterk: in juni 1922 telde de Bond 50.000 leden, een aantal dat de som van de gefuseerde partijen ver te boven ging. In Groningen was de positie van de Vrijheidsbond 'uiterst krachtig', aldus partijsecretaris G.A. Boon. Volgens hem was de nieuwe partij met name in deze provincie attractief voor vrijzinnig-democraten. Terugblikkend in zijn jaarverslag signaleerde hij dat hier 'niet alleen vele individuele leden, maar zelfs verschillende afdelingen van den Vrijzinnig-Democratischen Bond en bloc overgingen'.¹¹ Van de leden van de Vrijheidsbond woonden er ruim 6.300 in de provincie Groningen (circa 12,5% van het landelijk totaal), georganiseerd in 50 afdelingen. De liberale afdeling in de stad Groningen telde 1.000 leden.¹² Daarmee was de Vrijheidsbond inderdaad bijna twee keer zo sterk als de vrijzinnig-democraten, waarvan vergelijkbare gegevens uit 1918 bekend zijn. Toen organiseerde de VDB in de provincie Groningen 3.600 leden (ruim 21% van de gehele aanhang) in 66 afdelingen en bedroeg het aantal leden in de stad Groningen 550.¹³ De groei van het electoraat van de Vrijheidsbond zou echter sterk achterblijven bij zijn ledenaanwas, zo zou spoedig blijken.

vrijzinnige electorale ontwikkeling in het interbellum

Tegen de eeuwwisseling was er in de Groninger districten een verschuiving binnen het vrijzinnige kamp op gang gekomen van liberalisme naar radicalisme. Zoals de uitslagen van de eerste verkiezingen in 1918-1919 laten zien, bestendigde deze transformatie zich onder de nieuwe verhoudingen van algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging. In de kieskring Groningen was de VDB aanzienlijk sterker dan de liberale concurrentie. Door de bank genomen zou dit gedurende het interbellum bij de kamerverkiezingen zo blijven (zie figuur 1).

Als gevolg van de neergang van de Vrijheidsbond werd het vrijzinnig-democratische overwicht er in Groningen in de loop der jaren zelfs alleen maar groter op. Landelijk werd de Vrijheidsbond bij de kamerverkiezingen meer dan gehalveerd: de liberalen zakten van 9,3% in 1922 naar 4,0% in 1937. De provincie Groningen vertoonde een identiek beeld, zowel wat betreft de electorale sterkte als de mate van het verval. In 1922 stond de Vrijheidsbond in het Groningerland op 9,0%, in 1937 op 3,9%.¹⁴

De VDB wist zich electoraal veel beter te handhaven. Het landelijke percentage van de vrijzinnig-democraten bij de kamerverkiezingen lag zo tussen de 5 à 6%. Na een wat grillige beginfase geraakte de VDB in Groningen in rustiger vaarwater.

Vanaf 1925 behaalde de Bond hier bij de kamerverkiezingen steeds ruim 11% van de stemmen. De Groninger aanhang was daarmee relatief gezien twee keer zo groot als landelijk.

hier ergens figuur 1

In het algemeen scoorden VDB en Vrijheidsbond in Groningen bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten hoger dan bij die voor de Tweede Kamer. Bij deze laatste verkiezingen werden zij als niet-verzuilde partijen voortdurend belaagd door splinterpartijtjes, zoals in 1918 overduidelijk bleek. De electorale spoeling werd hierdoor vanzelfsprekend dunner. De politieke fragmentatie leidde er overigens wel toe dat de kieswet werd aangepast. De kiesdrempel werd verhoogd tot 0,75% in 1922 en 1,0% in 1937.¹⁵

Bij de statenverkiezingen was het aantal politieke gelukszoekers een stuk kleiner. Omdat er veel minder zetels te verdelen waren (in Groningen 45 zetels), was de kiesdrempel aanmerkelijk hoger. Alleen wanneer een nieuwkomer over voldoende regionale bekendheid beschikte, kon hij in staat worden geacht deze barrière te nemen. De geringere concurrentie voor liberalen en vrijzinnig-democraten op provinciaal niveau vertaalde zich zo in hogere percentages (zie tabel 1). Dit beeld veranderde echter met de komst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in 1935.

de rustige jaren twintig

Nadat aan de vrouwen in 1917 het passief kiesrecht was verleend, verkregen zij in 1919 op initiatief van de VDB-er H.P. Marchant het actief stemrecht. De VDB en ook de SDAP hadden hiervoor van meet af aan gepleit. Het waren echter de vroegere tegenstanders van het vrouwenkiesrecht die de vruchten ervan plukten. ARP, Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en Christelijk-Historische Unie (CHU) gingen vooruit, de SDAP verloor. De schade bleef voor de VDB beperkt. Dit was des te opmerkelijker gezien de openlijke ruzie tussen enkele kopstukken (waaronder Van Beresteyn en Teenstra) over hun plaats op de kandidatenlijst. Het conflict liep zo hoog op, dat de *Telegraaf* schreef dat het erop leek alsof de Bond harakiri aan het plegen was. Toch behaalden de vrijzinnig-democraten opnieuw vijf zetels. Twee daarvan werden door Groninger nieuwkomers ingenomen. De hierboven al genoemde F.E.H. Ebels werd de nieuwe landbouwspecialist van de VDB-fractie. Hij was landbouwer te Nieuw-Beerta en vanaf 1916 (tot 1935) lid van de Provinciale Staten van Groningen. Hij zou tot 1946 zitting hebben in de Tweede Kamer. De feministe B. Bakker-Nort nam de vrouwenaangelegenheden voor haar rekening. Zij had rechten gestudeerd in Groningen en was daar enige tijd als advocate gevestigd. Zij verhuisde spoedig naar Den Haag en bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog deel uitmaken van de Kamer.

De VDB mocht landelijk dan stabiel zijn gebleven, in Groningen schudde de partij op zijn electorale grondvesten. Uitgerekend in dit bolwerk verloor de Bond meer dan eenderde van zijn kiezers. De hooggeplaatste Groninger kandidaten konden het tij niet keren. Aan deze dramatische terugval droeg enigermate het optreden van de Democratische Partij bij. Hoog op haar lijst prijkte het gewezen VDB-lid De Waard, een in Gro-

ningen gezien persoon. Een kamerzetel zat er voor de Democratische Partij niet in.

Belangrijker was echter ongetwijfeld het optreden van Van Beresteyn en Teenstra. Na een ruzie over hun plaats op de kandidatenlijst waren deze twee kamerleden uit de VDB gestapt. Nu bestreden zij de Bond met een eigen groepering. Hun optreden kwam in Groningen hard aan, omdat beiden eerder Groninger districten (Zuidhorn respectievelijk Winschoten) hadden vertegenwoordigd. Teenstra was werkzaam geweest als landbouwer in Oldehove en Van Beresteyn had jarenlang het ambt van burgemeester in Veendam bekleed.¹⁶ Landelijk kwamen zij er niet aan te pas, maar in hun voormalige districten wist vooral Teenstra zijn bekendheid in klinkende munt om te zetten. Zijn Platte-landspartij, die zich sterk maakte tegen de overheersing van de stedelijke over de agrarische belangen, haalde eenderde van haar totale aantal stemmen uit de provincie Groningen. Ondanks deze steun slaagden de twee er trouwens niet in om hun kamerlidmaatschap te prolongeren. Beiden zouden later toetreden tot de Vrijheidsbond. Teenstra kreeg zelfs bij de kamerverkiezingen van 1925 een plaats op de liberale kandidatenlijst.¹⁷

Ook bij de statenverkiezingen die een jaar later - in 1923 - werden gehouden, bleek dat de VDB bij de eerste verkiezingen onder het nieuwe kiesstelsel boven zijn stand had geleefd. Vergeleken met 1919 ging eenderde van de stemmen verloren; de vrijzinnig-democraten moesten met nog geen 12% genoegen nemen. De afgelopen jaren had de VDB met de SDAP het college van Gedeputeerde Staten gevormd. In de verkiezingscampagne werd de Bond hiervoor hard aangepakt door de liberalen en de Plattelandsbond, die hem verweten met geld te hebben gesmeten. Hoewel de afvallige Teenstra en Van Beresteyn het lieten afweten, had de VDB dit keer opnieuw geen vrij spel. De Bond werd dit keer door een provinciale dissident voor de voeten gelopen. Het ex-lid Westerhof sleepte een zetel in de wacht.

Gesterkt door de spectaculaire ledengroei na de fusie in 1921 ging de Vrijheidsbond optimistisch de verkiezingen in. De uitslag kwam echter als een donderslag bij heldere hemel. In plaats van de verwachte winst, verloor de debutant eenderde van het stemmenpercentage dat zijn samenstellende delen in 1918 gezamenlijk - op eigen kracht - hadden behaald. De Vrijheidsbond kwam daarmee uit op 9,3%. Van dit verlies pikte onder andere de Plattelandsbond en de Liberale Partij een graantje mee. Deze laatste partij behaalde één zetel. Lijsttrekker Van Houten had tevoren al laten weten deze niet te zullen aanvaarden. Hierdoor maakte de econome E.C. ('Lizzy') van Dorp haar entree.

Gezien het landelijke verval viel het verlies in Groningen nog mee. De teruggang bleef hier tot een kwart beperkt. Het partijorgaan van de Vrijheidsbond schreef de achteruitgang hier vooral op het conto van de Plattelandsbond. Deze breidde op het Groningerland zijn invloed aanmerkelijk uit. Daarnaast werd de Vrijheidsbond in Groningen fel bestreden door de Liberale Partij. Per slot van rekening was nog in 1917 gebleken dat de oude Van Houten op behoorlijke steun kon rekenen, zeker in de stad Groningen. Dat de schade toch nog enigszins binnen de perken bleef, kan samenhangen met het lijstaanvoerschap van de Groninger landbouwer S.E.B. Bierema in deze

kieskring. Bierema was geboren en getogen in Usquert en had daar lange tijd als landbouwer gewerkt. In de liberale kamerfractie behartigde hij de agrarische zaken. In 1933 werd hij voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de Vrijheidsbond. Na de Tweede Wereldoorlog had hij nog zitting voor de Partij van de Vrijheid (PvdV) en de VVD in de Tweede en Eerste Kamer.

Bij de statenverkiezingen van 1923 bracht liberaal Groningen het er beter af. Landelijk liep de Vrijheidsbond weer forse deuken op. In Groningen daarentegen overtrof men het totaal van de unie- en vrijliberalen van 1919, hetgeen een zetelwinst opleverde - de enige in heel Nederland. Vooral de burgemeester van Groningen, E. van Ketwich Verschuur, bleek een belangrijke stemmentrekker. Hij haalde in zijn eentje bijna een kwart van het provinciale liberale stemmentotaal binnen.

Deelden vrijzinnig-democraten en liberalen in 1922 gezamenlijk in de electorale malaise, vanaf de kamerverkiezingen van 1925 liepen hun wegen uiteen. De VDB zat zowel landelijk als in Groningen in de lift; de Vrijheidsbond liet op beide niveaus steken vallen. Dit was teleurstellend, aangezien de concurrentie nu voor het eerst wat leek af te nemen. Door persoonlijke tegenstellingen verscheurd, verscheen de Plattelandersbond verzwakt in de arena. Bovendien keerde de Liberale Partij niet meer terug. Van Dorp trad zelfs toe tot de Vrijheidsbond. De vreugde hierover werd getemperd door de deelname van het aartsconservatieve Vaderlandsch Verbond, waarin de resten van de Liberale Partij waren opgegaan. Deze behoudende groepering bleek - evenals andere splinterpartijtjes - in staat de Vrijheidsbond stemmen af te troggelen, zo werd het althans in liberale kring gezien.

In de verkiezingscampagne in de zomer van 1925 zaten VDB en Vrijheidsbond elkaar flink in de haren. De Vrijheidsbond had zich inmiddels getooid met de toevoeging 'Liberale Staatspartij'. Onder het vaandel van 'nationale politiek' zocht de Vrijheidsbond toenadering tot de confessionele partijen. Dit kwam de liberalen op de nodige sneren te staan van de VDB. In zijn verkiezingsspeeches noemde het vrijzinnig-democratische kamerlid P.J. Oud de Vrijheidsbond 'de salonwagen van de Rechtsche Boemeltrein'. De Vrijheidsbond daarentegen beschuldigde de VDB van een 'flirtation' met de SDAP. Inderdaad zette deze zijn kaarten op een 'democratische' coalitie, bestaande uit VDB, SDAP en de vooruitstrevende vleugel van de RKSP.¹⁸

Naast de toekomstige regeringssamenstelling vormde de nationale ontwapening eveneens een splijtzwam in de vrijzinnige gelederen. De confessionelen en de Vrijheidsbond bepleitten vermindering van de internationale ontwapening. Van eenzijdige ontwapening waren zij niet gediend - in tegenstelling tot SDAP en VDB. De laatste voerde onder de leus 'geen geweld, doch recht' een aansprekende campagne.

In tegenstelling tot de VDB werkte de Vrijheidsbond bij de verkiezingen met verschillende districtslijsten. De vrijzinnig-democraten hadden in de jaren twintig en dertig overal een identieke landelijke koplijst, aangevuld met een regionale 'staart'. Het verschafte de VDB een herkenbaar gezicht. De Vrijheidsbond daarentegen bood zijn kieskringen de gelegenheid regionale bekendheden tot lijstaanvoerder aan te wijzen. Dit sloot aan bij de in liberale kring levende hang naar het be-

ginsel van territoriale representatie, zoals dat ten tijde van het districtenstelsel bestond.

De kieskringen Amsterdam, Rotterdam en Den Haag opteerden in 1925 voor een eigen gewestelijke lijst. Groningen, Drenthe, Friesland en Den Helder kwamen met één lijst uit. Op deze noordelijke lijst belandde Bierema achter partijsecretaris Boon op de tweede plaats. Hij werd door de afdeling Groningen aanbevolen als de kandidaat die 'gedurende een zittingsperiode den kieskring Groningen met eere in de Staten-Generaal (had) vertegenwoordigd'.¹⁹ Zijn verkiezing leek verzekerd, maar Bierema werd het slachtoffer van de gedecentraliseerde kandidaatsstelling. De drie grote steden in het Westen zagen hun kandidaat verkozen, terwijl liberaal Groningen voor het eerst sinds mensenheugenis zonder een eigen representant in de Tweede Kamer zat.²⁰ Lang duurde dit overigens niet. Na het overlijden van de liberale fractievoorzitter H.C. Dresselhuys keerde Bierema in februari 1927 weer terug in de Tweede Kamer.

De VDB herstelde zich in Groningen van de klap die hij in 1922 had opgelopen. De vrijzinnig-democraten zouden zich hier tot aan de Tweede Wereldoorlog op het niveau van ruim 11% weten te handhaven. Het resultaat van de VDB was des te opmerkelijker gezien de stemmenaanwas van de Democratische Partij in Groningen. De Vrijheidsbond weet het succes van de VDB aan zijn ontwapeningsactie. In het bijzonder in het Noorden hadden 'de Vrijzinnig-Democraten met hun politieke gifgascampagne... tal van lichtgeloovige kiezers van ons weten te vervreemden', zo luidde het zure liberale commentaar.²¹

Bij de statenverkiezingen van 1927 trokken de vrijzinnige partijen in Groningen de electorale trend van 1925 door. De Vrijheidsbond ging percentueel iets achteruit, terwijl de VDB zijn opgaande lijn vasthield. Deze prestatie was niet gering. Voor het eerst deed namelijk de Democratische Partij mee aan de statenverkiezingen. Dank zij haar lijstverbinding met een vrijzinnig-democratische dissident had zij meteen succes.

De campagne voor de kamerverkiezingen van 1929 verliep zeer rustig. 'Er zijn geen grote dingen, die ons volk beroeren', zo meende Oud, die deze kalmte toeschreef aan de opwaartse economische conjunctuur.²² Niettemin vertoonde de stembusstrijd tussen Vrijheidsbond en VDB een vertrouwd beeld. Het onderlinge gekrakeel was niet van de lucht. Ook werden de liberalen weer belaagd door splintergroeperingen. Het electorale offensief dat de Vrijheidsbond wilde inzetten liep uit op een fiasco, ondanks de oproep van de bejaarde Van Houten om op de liberale partij te stemmen. In plaats van winst werd een zetel verloren. Gewezen Vrijheidsbonders als H.J. ter Hall en 'tollenbestormer' Floris Vos kwamen met eigen lijsten uit. De laatste behaalde als lijsttrekker van de Middenpartij voor Stad en Land een zetel.

De VDB bracht het er beter af. Zijn campagne stond opnieuw in het teken van de nationale ontwapening, maar was nu vooral gericht op vrouwelijke kiezers. 'Vrouwen..., Gij behoort bij ons, ontwapenaars: beschermt Uw gezin, dwingt af met Uw stem het neerleggen der wapens...' In zijn wiek geschoten, wendde de Vrijheidsbond zich eveneens tot de vrouwen. In advertenties liet men prominente VDB-ers aan het woord die de verkiezingsactie van hun eigen partij misleidend vonden, 'opgezet om argelooze kiezers en kiezeressen te vangen'. In de

annonce werden onder anderen de Groninger hoogleraren Simon van der Aa en C.W. van der Pot in stelling gebracht. Volgens de liberalen hadden deze personen de VDB verlaten vanwege deze campagne. Landelijk ging de VDB licht vooruit. In de provincie Groningen moesten de vrijzinnig-democraten evenwel iets inleveren, wellicht als gevolg van het afhaken van enkele regionale grootheden.

de roerige jaren dertig

In de jaren dertig werden Vrijheidsbond en VDB zowel programatisch als electoraal zwaar op de proef gesteld. De economische en politieke crisis vroegen om nieuwe antwoorden die alle in de richting gingen van meer overheidsingrijpen. De Vrijheidsbond had vooral moeite met de staatsinmenging op sociaal-economisch terrein, de VDB met de roep om krachtige gezagshandhaving. Naast de ideologische aanpassingen die van hen gevergd werden, moesten de vrijzinnige partijen zich ook de extreem-rechtse partijen van het lijf houden. Zonder het pantser van de zuilen slaagden vrijzinnig-democraten en vooral liberalen hierin veel minder dan sociaal-democraten en confesionelen.

De VDB wist zich in deze crisisperiode electoraal beter te handhaven dan de Vrijheidsbond (zie tabel 1). Bij de kamerverkiezingen gingen de vrijzinnig-democraten landelijk licht achteruit. In Groningen hielden zij zich echter goed staande. Bij de statenverkiezingen kon de VDB zijn posities hier niet vasthouden. De geringe maar gestage teruggang die de jaren twintig kenmerkte, raakte bij de verkiezingen van 1935 mede door toedoen van de NSB in een stroomversnelling. Vier jaar later, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, klonnen de vrijzinnig-democraten echter duidelijk uit het electorale dal.

De liberalen moesten op alle fronten terrein prijsgeven. De voortdurende achteruitgang die de Vrijheidsbond sinds zijn oprichting bij de kamerverkiezingen noteerde, zette in de jaren dertig in verhevigde mate door. De omvang van het liberale kiezerscorps in Groningen slonk naar verhouding in dezelfde mate. Ook bij de statenverkiezingen geraakte de Vrijheidsbond in een vrije val. Ook hier lijkt de NSB de hoofdschuldige. Evenals de vrijzinnig-democraten herstelden de liberalen zich in 1939 enigszins.

Aanvankelijk bleek van dit liberale electorale noodlot nog weinig. De statenverkiezingen die in 1931 werden gehouden, verliepen voor de Vrijheidsbond in Groningen betrekkelijk succesvol. De VDB bracht het er met één zetel verlies slechter af. De Bond wist niet te profiteren van de teruggang van de Democratische Partij, die haar ene zetel verloor.

De verkiezingscampagne werd gehouden onder het gesternte van de economische crisis. De gevolgen daarvan werden sterk gevoeld in de Groninger landbouw - en dus in de traditionele liberale achterban van de hereboeren. Binnen de Vrijheidsbond heerste verdeeldheid over steunverlening aan de boeren. Tegenover de protectionisten die bescherming van de landbouw bepleitten, stonden de vrijhandelaars. Zij wezen invoerrechten, quoteringsregelingen of produktiepremies af. De liberale gedeputeerde E.H. Ebels - de jongere broer van de vrijzinnig-democraat F.E.H. Ebels - deed zijn best de Groninger boeren

voor de Vrijheidsbond te behouden. Met succes voerde hij een felle campagne tegen de Plattelandersbond. E.H. Ebels keerde zich tegen individuele steun aan noodlijdende boeren. De boerenstand als geheel moest van de ondergang worden gered.

Stond de landelijke verkiezingscampagne voor de kamerverkiezingen van 1933 vooral in het teken van de gezagshandhaving (mede door de muiterij op het pantserschip 'de Zeven Provinciën' in de Indische wateren), in het Noorden bleef de landbouwcrisis de toon aangeven. De VDB kreeg hier te maken met geduchte tegenstand van de Boerenbonden. Deze bonden organiseerden vooral kleine boeren, die het slachtoffer waren geworden van de crisis. Vaak hadden zij het gevoel achtergesteld te worden bij de stedelijke arbeiders en ambtenaren. De Groninger Boerenbond was in 1932 opgericht. Na een jaar telde hij al 2.500 leden. Samen met onder andere de Drentse en Friese zusterorganisaties werd de Nationale Bond 'Landbouw en Maatschappij' gevormd.²³ De ideoloog was J. Smid - lid van de Vrijheidsbond en geboortig uit Nieuw Beerta. Hij meende dat het platteland door de stad werd uitgebuit. De boeren ontvingen van de stedelijke consumenten te weinig voor hun producten, terwijl de kosten van de sociale wetgeving vooral op de boerenstand drukten. Smid wilde deze parasitaire verhouding stoppen en eiste hogere prijzen voor de landbouwprodukten door protectie. In de verkiezingscampagne trok hij volle zalen: op bijeenkomsten in Groningen en Winschoten kwamen 800 à 1.000 boeren opdagen.

Landbouw en Maatschappij mengde zich nadrukkelijk in de verkiezingscampagne met een stemadvies. Stemmen op de VDB raadde Smid onomwonden af. De vrijzinnig-democraten werden zelfs over één kam geschoren met de SDAP en de communisten. Positief liet hij zich uit over de Plattelandersbond, de ARP, de CHU en de Vrijheidsbond. De liberalen waren weliswaar niet allen voor protectie, zo erkende Smid, maar het feit dat onder meer landbouwkandidaat Bierema met het program van de Boerenbonden had ingestemd, gaf de doorslag.

De VDB sloeg nu angst om het hart. De Federatie Groningen belegde snel een bijeenkomst in café De Unie in Groningen, 'speciaal voor landbouwers'. Het kamerlid F.E.H. Ebels verweet de liberalen dubbel spel: de Vrijheidsbond wenste vrijhandel, maar zijn landbouwkandidaten onderschreven de eis van protectie van de Boerenbonden. Volgens F.E.H. Ebels was zijn partij wel voor de landbouw in de bres gesprongen en was de VDB ten onrechte in de ban gedaan. Hij had enig recht van spreken, want aan hem was (samen met Oud) de 'crisispachtwet' te danken, die aan pachters de mogelijkheid van pachtvermindering opende. De Vrijheidsbond reageerde prompt. Volgens Bierema had de VDB het negatieve advies aan zichzelf te danken. De VDB zou de lonen in de overheids- en 'beschutte' bedrijven hebben opgeschroefd, waarna het platteland vervolgens de rekening gepresenteerd kreeg.

Toch zou de averij voor de VDB in Groningen nog meevalen. Het negatieve stemadvies van Smid leek zijn uitwerking te hebben gemist; het vrijzinnig-democratisch verlies bleef binnen de perken. De liberalen kwamen met de steun van de Boerenbonden bedrogen uit. In plaats van winst verloor de Vrijheidsbond in Groningen. Extreem-rechtse splinterpartijen maakten de liberalen wederom het leven zuur. Met name het

rechts-autoritaire Verbond voor Nationaal Herstel troggelde de Vrijheidsbond stemmen af, alhoewel de laatste ook had geroepen tot 'krachtige gezagshandhaving'. Op de nieuw aangetreden liberale kamerfractie drukte Groningen zijn stempel. Zo werd Bierema fractievoorzitter en maakte H.D. Louwes als landbouwspecialist zijn opwachting. Louwes was landbouwer in de Westpolder (Ulrum) en voorzitter van de Groninger Maatschappij van Landbouw.²⁴ In 1927 werd hij gekozen in de gemeenteraad van Ulrum. Later trad hij toe tot Landbouw en Maatschappij, waar hij zich verzette tegen de oprukkende nationaal-socialistische gezindheid.

Dat Landbouw en Maatschappij meer in het kielzog van de NSB geraakte, bleek in 1935. Bij de toen gehouden statenverkiezingen deden de nationaal-socialisten voor het eerst mee. Zij werden welwillend bejegend door de organisatie van Smid.²⁵ In de verkiezingscampagne trok de NSB van leer tegen de dreiging van communisme en 'demo-liberalisme'. De vrijzinnige groeperingen moesten het mede ontgelden. In de NSB-gelederen dook het voormalige vrijzinnig-democratische kamerlid W.O.A. Koster op. Op een 'zeer druk bezochte' verkiezingsbijeenkomst in de grote benedenzaal van de Harmonie in Groningen riep hij het Nederlandse volk op om 'het egoïsme van het liberalisme' van zich af te werpen.²⁶

Op hun beurt bestreden VDB en Vrijheidsbond de NSB in felle bewoordingen. Zij deden weinig voor elkaar onder in hun veroordeling van de nationaal-socialistische 'demagogie' en 'terreurmethoden'. Met name de Vrijheidsbond leek zich bewust van het gevaar dat noodlijdende boeren de extreem-rechtse verleiding niet zouden kunnen weerstaan. Tevergeefs lonkten de Groninger liberalen naar de steun van Landbouw en Maatschappij. Gedeputeerde E.H. Ebels gooide het over een andere boeg. In zijn verkiezingsspeeches vestigde hij telkens de aandacht op de kamerleden - en voormalige agrariërs - Bierema en Louwes, die veel voor de gelijkberechtigdheid van het platteland met de stad zouden hebben gedaan. 'Deze twee zonen van het Groningsche platteland (is het) gelukt den Vrijheidsbond voor een te eenzijdige oriëntering te behoeden.'²⁷

De statenverkiezingen eindigden in een triomf voor de debuterende NSB van Anton Mussert. Landelijk behaalde zij bijna 8% van de stemmen. In Groningen werd iets meer vergaard. Afgezien van de uitschieter in Noorddijk (18,6%) won de NSB in de provincie vooral in Westerwolde. Meer dan de VDB kreeg de Vrijheidsbond de rekening gepresenteerd. Nationaal gezien verspeelden de liberalen ruim eenderde van hun aanhang; in Groningen zelfs meer dan de helft. Partijvoorzitter W.C. Wendelaar erkende dat een aantal liberale kiezers een heenkomen had gezocht naar de NSB. Diep teleurgesteld was het partijorgaan *de Vrijheid* over het Groninger resultaat. 'Zóó weinig aanhanke-lijkheid hadden wij van de Groningers, die nog wel voor trouw en standvastig doorgaan, niet verwacht.' Tegenover 11.000 liberale kiezers in Groningen stonden nu bijna 16.000 nationaal-socialistische - 'het schreit ten hemel'.²⁸

Maar ook de VDB - medeverantwoordelijk voor het bezuinigingsbeleid van het kabinet-Colijn - moest bloeden. Ongehinderd door de inmiddels uitgerangeerde Democratische Partij verloor de Bond in Groningen toch bijna een kwart van zijn aanhang. Het optreden van de Christelijk-Democratische Unie (CDU) was hierbij van invloed.²⁹ Deze progressief-christelijke

partij was in 1933 onder leiding van de Groninger H. van Houten in de Tweede Kamer doorgedrongen. Nu behaalde de CDU in de provincie Groningen in één klap 6,8% van de stemmen. De Unie werd gesteund door de Bond van Landpachters. Tot de aanhang van de CDU behoorden veel kleine pachters, waarvan een deel waarschijnlijk vroeger op de VDB stemde. Daarnaast was er met het socialistische 'Recht en Vrijheid' een rivaal bijgekomen. Deze groepering behaalde één zetel. Zij baseerde zich op de ideeën van de Amerikaanse econoom Henry George, die de maatschappelijke onrechtvaardigheid terugvoerde op het particulier grondbezit. De partij werd aangevoerd door de welbespraakte H. Kolthek. Vooral in de stad Groningen vond hij weerklank.

Het grote electorale succes van de NSB in 1935 had de partijen wakker geschud. De beweging 'Eenheid Door Democratie' (EDD) werd opgericht, die een dam wilde opwerpen tegen zowel nationaal-socialisme als communisme. De organisatie werd vooral gedragen door sociaal- en vrijzinnig-democraten, maar ook leden van de Vrijheidsbond waren erin actief. EDD mengde zich in de campagne voor de kamerverkiezingen van 1937. De strijd tegen de NSB was het allesoverheersende thema. Het traditionele gekrakeel tussen de Vrijheidsbond en de VDB verstomde erdoor. Daarbij kwam ook dat hun onderlinge politieke verschillen geringer waren geworden. Beide partijen maakten immers sinds 1933 samen met de confessionele partijen deel uit van het kabinet-Colijn. Bovendien had de VDB zijn eis van eenzijdige ontwapening laten vallen.

Het gemeenschappelijk front dat de partijen van Vrijheidsbond tot en met SDAP tegen de NSB hadden gemaakt, was effectief. De nationaal-socialisten behaalden slechts 4,2% van de stemmen. De terugval was in Groningen (en in Drenthe) wat minder groot dan elders in het land. Vooral de zuidelijke Veenkoloniën en Westerwolde waren hieraan debet. Ondanks deze neergang van de NSB bleef de Vrijheidsbond met lege handen staan: de liberale neergang zette zich zelfs versneld voort. Ditmaal was de antirevolutionaire leider H. Colijn de boosdoener. Het imago van de premier als een vastberaden, boven de partijen staande staatsman sprak vele liberale kiezers aan. Als uitvloeisel van de verkiezingsnederlaag noemde de Vrijheidsbond zich nu voortaan uitsluitend Liberale Staatspartij (LSP). De VDB bleef onder aanvoering van minister van Financiën Oud - die Marchant als lijsttrekker was opgevolgd - in zeteltal gelijk, maar steeg percentueel behoorlijk.

In afwijking van het landelijke beeld kon in Groningen de teruggang van de Vrijheidsbond niet op conto van Colijn worden geschreven, aangezien de ARP hier licht achteruit ging. Naar alle waarschijnlijkheid kwam het liberale verlies hier ten goede aan de licht winnende VDB, die op zijn beurt weer kiezers zal hebben moeten afstaan aan de CDU. De VDB herinnerde in zijn campagne in Groningen aan de door F.E.H. Ebels voorgestelde Crisispachtwet om zo de CDU de wind uit de zeilen te nemen. Deze tactiek mislukte. De christen-democraten van Van Houten, die bovendien in tegenstelling tot de VDB nog pal stonden voor eenzijdige ontwapening, behaalden een tweede kamerzetel. Groningen leverde hieraan een aanzienlijke bijdrage.

In 1937 stond de Vrijheidsbond in Groningen met nog geen 4% van de stemmen op een electoraal dieptepunt. De liberalen waren hier nu voorbijgestreefd door katholieken, christendemocraten en communisten. Van de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen was de Vrijheidsbond in deze provincie de één-na-kleinste geworden. Ten opzichte van 1917 was de liberale positie een slap aftreksel; vergeleken bij de negentiende-eeuwse liberale dominantie niet meer dan een schim. De verplaatsing van het zwaartepunt in het vrijzinnige kamp in meer radicale richting die rond 1900 begon, zette zich in het interbellum voort. Aan het einde van de jaren dertig leek het erop dat voor het behoudende liberalisme à la de Vrijheidsbond in Groningen geen plaats meer was. De statenverkiezingen van 1939 brachten echter voor het eerst in het bestaan van de Vrijheidsbond (1931 uitgezonderd) enige winst - ongetwijfeld als gevolg van de teruggang van de NSB. Of hier werkelijk sprake was van een kentering, valt moeilijk te zeggen door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Feit is wel dat na de oorlog de PvdV als wettige erfgenaam van de Vrijheidsbond de opgaande lijn voortzette. Het beeld wordt hier echter vertroebeld door het verdwijnen van de VDB in 1946.

Waar confessionelen en sociaal-democraten hun achterban betrekkelijk eenvoudig in zuilen bijeen hielden, konden de vrijzinnige partijen hun kiezers veel moeilijker vasthouden. De Vrijheidsbond bracht hiervan weinig terecht; de VDB ging dit beter af. Landelijk wisten de vrijzinnig-democraten zich goed te handhaven. Na een overgangsperiode slaagden zij hier ook in Groningen in, zij het bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer beter dan voor de Provinciale Staten. Bij deze laatste categorie verkiezingen ging het met de VDB ook bergafwaarts, met als dieptepunt 1935. Evenals de liberalen, maar wel overtuigender, werd het interbellum in 1939 electoraal met winst afgesloten.

vrijzinnige lokale organisatie en verzuiling

Veel minder dan hun verzuilde concurrenten als ARP, RKSP en SDAP hadden de vrijzinnige partijen grip op hun lokale achterban. Aan de hand van gegevens betreffende de gemeenteraadsverkiezingen van 1931 en 1935 kan een indruk worden gekregen van de efficiëntie van de lokale organisatie van Vrijheidsbond en VDB. Door het CBS zijn de raadsleden onderverdeeld in een tweetal categorieën van 'partijleden' en 'geestverwanten'. De eerste bestond uit twee groepen: raadsleden die direct door een partij kandidaat zijn gesteld, en zij die gekandideerd werden door groeperingen als Gemeentebelangen of 'vrijzinnige' kiesverenigingen, terwijl hun partijpolitieke achtergrond alom bekend was. Wanneer bij deze laatsten hun eigen partij ook met een lijst uitkwam en het partijlid derhalve in een concurrentiepositie verkeerde, werd hij in de categorie der geestverwanten ingedeeld. Hierin zaten verder raadsleden die verklaard hadden de beginselen van een bepaalde partij te onderschrijven, maar daarvan geen lid waren.

Afgaande op deze indeling slaagden ARP, RKSP en SDAP er goed in om bij de kandidaatstelling voor de raadsverkiezingen een organisatorische vinger aan de pols te houden. Landelijk gezien was in 1931 en 1935 doorgaans meer dan 95% van de gemeenteraadsleden die zei de beginselen van één van deze par-

tijen aan te hangen, daadwerkelijk 'van de partij' of concurreerde althans daar niet mee. Bij de twee vrijzinnige partijen lag deze 'organisatiegraad van raadsleden' lager: in 1931 bedroeg deze voor beide circa 90%. In 1935, toen zij een geduchte nederlaag leden, kelderde de organisatiegraad drastisch. In het geval van de Vrijheidsbond was ongeveer 83% van alle raadsleden die de liberale principes onderschreven, loyaal partijlid. Voor de VDB zag het er nog bedroevender uit; hier was de organisatiegraad gezakt tot 69%.

Daarbij moet worden bedacht dat deze percentages de organisatorische penetratie van de vrijzinnige partijen op gemeentelijk niveau nog florissant weergeven. Vrijheidsbond en VDB lieten de lokale politieke representatie veel vaker dan verzuilde partijen over aan plaatselijk kiesverenigingen met vrijzinnige signatuur: in de provincie Groningen in 1931 bijvoorbeeld in ongeveer de helft van alle gemeenten. Daarnaast liet de ideologische herkenbaarheid van de wèl bij de landelijke vrijzinnige partijen aangesloten kiesverenigingen vaak te wensen over, aldus het liberale partijorgaan *de Vrijheid*: 'Ook weet men op het platteland soms nauwelijks, waarom de ene vrijzinnige kiesvereniging is aangesloten bij de Vrijheidsbond, terwijl leden van eene andere zich Vrijzinnig-Democratisch noemen.'³⁰

Deze geringere lokale organisatorische greep van de vrijzinnige partijen wortelde in de liberale traditie van lokale partijvorming onder 'algemene' vlag. In meeste gemeenten in de tweede helft van de negentiende eeuw trokken - in ieder geval in Groningen - de doorgaans liberale notabelen aan de touwtjes. De tegen de eeuwwisseling op gang komende antirevolutionaire en sociaal-democratische nationale partijvorming vormde hiervoor een bedreiging. De partijorganisaties van ARP en SDAP waren zeer geschikt om zich in de gemeentepolitiek te mengen. Pogingen om op landelijk niveau hieraan tegenwicht te bieden door de liberale partijorganisatie op te krikken, mislukten. Op lokaal niveau werd gepoogd tegengas te geven door het gemeenschapsbelang boven de partijpolitiek te stellen. 'De oprichting van lokale belangenpartijen rond 1900 moet als een laatste poging van liberalen worden gezien, om in het eigen domein loyaliteit aan de plaatselijke gemeenschap boven nationale binding te stellen,' aldus de historicus Van Miert.³¹ Deze organisatievorm bleek taai en overleefde tot op zekere hoogte de centraliserende effecten van het nieuwe kiesstelsel van 1917-1918. Het voortbestaan ervan hing samen met de relatief zwakke organisatorische positie van de vrijzinnige partijcentra. Tot in de jaren zeventig zou de VVD hiervan nog de naweeën ondervinden.

vrijzinnigen in stad en op platteland

In grote lijnen was de Vrijheidsbond meer een partij van de stad en de VDB meer van het platteland. Weliswaar recruteerden beide partijen (bij de kamerverkiezingen van 1933 en de statenverkiezingen van 1935) ruim eenderde van hun electoraat uit industriegemeenten, maar de VDB trok in verhouding twee keer zoveel kiezers uit de landbouwgemeenten dan de Vrijheidsbond. De liberalen op hun beurt bonden weer meer kiezers uit de mengde gemeenten aan zich. In deze categorie en in de industriegroep werd de positie van de Vrijheidsbond sterker naarma-

te het gemeentelijk inwonertal opliep. In 1933 bedroeg in steden boven de 100.000 inwoners de liberale aanhang zo'n 10%. Uitgerekend was dit ook een van de jachtgebieden van de NSB, aldus de socioloog Kooy: 'Onmiskenbaar is het grote-stadsmilieu het milieu der grote nazigevoeligheid.'³² De VDB was globaliter gelijkmatiger vertegenwoordigd in alle inwonersgroepen.³³

geografische spreiding van het vrijzinnige electoraat

Met de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging werd - zoals gezegd - de kamerkieskring geïntroduceerd. Deze electoraal-territoriale eenheid werd weer onderverdeeld in een provinciale kieskringen (in Groningen vijf). De uitslagen voor de verkiezingen voor Kamer en Staten zijn sinds 1918 in theorie ook voor deze statenkieskringen beschikbaar. Deze indeling heeft evenwel weinig met de regionale schakering van Groningen van doen. Zinniger dan een vergelijking van de statenkieskringen is derhalve een analyse van de vrijzinnige partijen binnen de regio's. Hier worden onderscheiden het Oldambt, de Veenkoloniën, het Hogeland, Westerwolde, het Westerkwartier en de stad Groningen (met Haren).³⁴

In het Oldambt, het akkerbouwgebied ten zuiden van de Dollard met zijn grootschalige, rationeel opgezette bedrijven, hadden de liberalen altijd de dienst uitgemaakt. Het kiesdistrict Winschoten, dat vóór 1918 grotendeels met het Oldambt samenviel, vaardigde achtereenvolgens liberale, radicale en vrijzinnig-democratische vertegenwoordigers af.³⁵ Hun machtsbasis werd hier gevormd door de lokale agrarische elite van welgestelde boeren. Zij stonden open voor nieuwe ideeën op godsdienstig en politiek terrein. Al vroeg raakten deze hereboeren het liberalisme toegedaan, vooral om hun economische belangen veilig te stellen.³⁶ De sociale misère in deze streek was groot: de werkloosheid was hoog en de lonen laag. Na de invoering van het algemeen kiesrecht kreeg deze kant van het Oldambt ook een politiek gezicht. In deze weinig kerkelijke regio stemde het leger der landarbeiders massaal SDAP en CPN.³⁷ De vrijzinnige partijen raakten in een minderheid. Zij leken zich echter beter staande te houden in die gemeenten waar de sociale tegenstellingen het scherpst waren, zoals in Beerta en Finsterwolde. In het algemeen overvleugelde de VDB in het Oldambt de Vrijheidsbond. Winschoten en Nieuweschans waren in de jaren dertig vrijzinnig-democratische bolwerken, goed voor circa 17% van de stemmen.

Evenals in het Oldambt zette in de aangrenzende Veenkoloniën de sociaal-democratie de toon. De grootschalige ontginning van de in zuidoost-Groningen gelegen uitgestrekte hoogveengebieden ging gepaard met een aanzienlijke arbeidsmigratie. Volgens de geograaf Keuning brachten de uit alle windrichtingen toegestroomde kolonisten een veelheid aan denkrichtingen met zich mee, hetgeen gevolgen had voor kerk en politiek: religieuze vrijzinnigheid en een overwegend linkse oriëntatie overheersten hier.³⁸ In de meeste gemeenten had de SDAP zich genesteld. Zij had een stemmenreservoir in de groep arbeiders die in de aardappelmeel- en strokartonfabrieken werkzaam was. Deze industrieën hadden zich gevestigd nadat de ontginning voltooid was en de afgegraven grond door de landbouw in gebruik was genomen. De VDB had in de Veenkoloniën in

geografisch opzicht wisselend succes. In het noordelijke deel (Hoogezand en Sappemeer) was de Bond met circa 16% in 1937 goed vertegenwoordigd. In Muntendam en de beide Pekela's kwam de VDB er niet aan te pas. De Vrijheidsbond was toen al met maximaal ongeveer 3% in de gehele Veenkoloniën tot een marginaal bestaan veroordeeld.

De NSB sloeg bij de statenverkiezingen van 1935 bressen in de vrijzinnige gelederen. In rode bolwerken als Sappemeer en Oude Pekela en in Onstwedde, een orthodox-protestantse burcht, kreeg de NSB veel minder voet aan de grond. Mussert deed het in het algemeen beter 'in agrarische gebieden, waarin de liberalen tot dusver goed vertegenwoordigd waren'.³⁹

Op het Hogeland, de noordelijke kleistreek gelegen tussen Reitdiep en Eems (bestaande uit Hunsingo, Fivelgo en het noordelijk deel van het Westerkwartier) namen de boeren een dominante positie in in het maatschappelijke leven. Anders dan in het Oldambt waren SDAP en CPN hier veel minder sterk. De veel sterkere binding met de kerk kan dit verklaren; in sommige delen van het Hogeland vormden ARP en CHU de meerderheid. Deze confessionele presentie mitigeerde de sociale tegenstellingen. De steun voor de liberalen was versnipperd; hier en daar behaalde de Vrijheidsbond meer dan 10%. Voor de VDB tekenden zich weer duidelijk steunpunten af, zoals het oostelijk gelegen gebied Appingedam-Delfzijl-Loppersum (in de jaren 1933 en 1937 goed voor circa 15% van de stemmen).

Het lange tijd geïsoleerd gebleven Westerwolde, een zandgebied ingeklemd door de Veenkoloniën, het Oldambt en Duitsland, had geen uitgesproken politieke signatuur. Wel was de invloed van de vrijzinnigen vrij hoog. Bij de statenverkiezingen van 1935 debuteerde de NSB in Vlagtwedde sterk met 15%. Ook in de aangrenzende gemeente Wedde sloeg de NSB aan als gevolg van de 'desertie van liberale kiezers'.⁴⁰ Beide plattelandsgemeenten maakten deel uit van wat Kooy de 'ruimtelijk grote "cluster" van sterk genazificeerde gemeenten... langs de Drents-Groningse grens' heeft genoemd.⁴¹ In dit gebied - en in de stad Groningen en de Veenkoloniën - woonden in 1940 in Groningen relatief gezien de meeste leden van de NSB.⁴²

In het Westerkwartier, de tussen Lauwers en Reitdiep gelegen weidestreek in zuidwest-Groningen, stemden de overwegend kleine veehoudende boeren antirevolutionair. De Vrijheidsbond was ten opzichte van de andere Groninger regio's hier nog het sterkst. Aduard, Ezinge, Marum en Zuidhorn waren in 1933 goed voor meer dan 10% van de stemmen. Ook de VDB pikte hier zijn graantje mee.

In de stad Groningen hadden de liberalen in de tweede helft van de negentiende eeuw de lakens in de gemeenteraad uitgedeeld. Hun dominante positie kon hun verdeeldheid echter niet verhullen: rond 1890 bestonden er nogal wat vrijzinnige kiesverenigingen naast elkaar.⁴³ Langer dan bij de kamerverkiezingen - waar zij in de Groninger districten met radicale concurrentie te maken kregen - wisten de liberalen in de stad hun overwicht te bewaren. Toch werden ook hier de bakens langzaam maar zeker verzet en drongen de vrijzinnig-democraten geleidelijk op. Bij de raadsverkiezingen van 1916 behaalden unie- en vrijliberalen twaalf zetels; de VDB acht. Gezamenlijk vormden zij een degelijke meerderheid.

Na de invoering van het algemeen kiesrecht veranderde het

politieke toneel in de stad Groningen ingrijpend. De lokale krachtsverhoudingen vormden in hoofdlijnen een kopie van de provinciale situatie. Confessionelen en sociaal-democraten waren gedurende het interbellum in de stad elk goed voor eenderde van de stemmen. De vrijzinnige partijen moesten terrein prijs geven, waarmee de provinciehoofdstad haar politiek-vrijzinnige signatuur verloor. De liberalen hielden zich in de jaren twintig met circa 17% redelijk goed staande, maar vielen daarna uiteindelijk terug tot 5% (in 1939). Parallel aan zijn landelijke en provinciale electorale lijn bleef de VDB min of meer stabiel en schommelde zo rond de 10%. De VDB steunde vooral op 'de vaak aan de universiteit verbonden progressieve intellectuele burgerij, delen van de middenstand en een aanzienlijk gedeelte van de Joodse bevolkingsgroep'.⁴⁴ Een uitschieter vormden de verkiezingen van 1931, toen de vrijzinnig-democraten met de aansprekende kandidatuur van notaris Gouverne maar liefst 18% behaalden. Voor het overige hadden zij zware concurrentie te duchten van de Democratische Partij, die hier met De Waard - die in de jaren 1908-1919 voor de VDB in de gemeenteraad zitting had - min of meer haar thuisbasis had.

Al met al was het vrijzinnig-democratische electoraat behoorlijk gespreid over de provincie Groningen. Globaal gezien was de VDB beter vertegenwoordigd in de noordelijke en oostelijke kleistreek dan in het zuidwestelijke weidegebied. Het regionale electorale zwaartepunt vormde het gebied langs de oostelijke provinciale as die begint in Groningen en Haren en via Hoogezand-Sappemeer loopt tot Winschoten en Nieuwe Schans. In dit gebied zijn de contouren van het oude 'vrijzinnig-democratische' kiesdistrict Winschoten herkenbaar. Liberale bastions van enige omvang waren er in Groningen amper. Het electoraat van de Vrijheidsbond was over de provincie versnipperd. In het Westerkwartier, het Oldambt en de Veenkoloniën waren elk een viertal gemeenten waar in 1933 meer dan 10% van de stemmen werd behaald. Provinciale koploper was Beerta met ruim 14%. Het nog niet eerder genoemde Haren kwam met 12,5% op de tweede plaats.

slot

Met de komst van de massademocratie in de jaren 1917-1918 was het met de vrijzinnige dominantie in Groningen gedaan. De traditionele Groninger ontvankelijkheid voor politieke en maatschappijvernieuwende ideeën kwam na de invoering van het algemeen kiesrecht tot uitdrukking in de relatief grote aanhang die het socialisme en het communisme wisten te verwerven. Liberalen - reeds op hun retour - en vrijzinnig-democraten moesten een behoorlijke stap terug doen. Zij konden het niet bolwerken tegen het wapen van de verzuiling dat door sociaal-democraten, maar ook door confessionelen in stelling werd gebracht. Voor de beide vrijzinnige partijen resteerde slechts een positie op het tweede plan. Dat de VDB het er daarbij uiteindelijk beter van afbracht dan de liberale Vrijheidsbond, hing samen met de verschuivingen op het liberale palet die zich aan het einde van de negentiende eeuw reeds aandienden.

Evenmin als dat op landelijk niveau het geval was, betekende deze electorale terugval in Groningen dat de maatschappelijke rol van de vrijzinnigen geheel was uitgespeeld. Het

inboeten aan kwantiteit werd geruime tijd tot op zekere hoogte gecompenseerd door kwaliteit: door de sociale posities die zij innamen, konden liberalen en in mindere mate vrijzinnig-democraten ook langs andere weg hun belangen bevorderen. Zo drukten zij een stempel op het universitaire leven en - via een aantal kranten - op de publieke opinie. In het bedrijfsleven en de landbouw behielden zij hun invloed. En ondanks hun teruglopende kiezersaanhang leverden zij vele burgemeesters voor het bestuur van de gemeenten. De stad Groningen bijvoorbeeld bleef gedurende het interbellum onder liberale verantwoordelijkheid vallen. Hetzelfde gold voor de provincie, waar in die periode keer op keer een liberaal tot Commissaris der Koningin werd benoemd. In 1937 viel die eer ten deel aan de 34-jarige J. Linthorst Homan.⁴⁵

Wel verdween in deze periode de specifiek-Groninger, vaak progressieve bijdrage aan het liberale gedachtengoed. De centraliserende en 'nationaliserende' werking van het nieuwe kiesstelsel ondermijnde dergelijke regionaal-politieke oriëntaties. Van de door Schroor voor het Groninger liberalisme kenmerkend geachte 'voortdurende vernieuwing en bijstelling van zijn beginselen' was in het interbellum weinig meer over. Het streekeigene in de politiek kwam voortaan uitsluitend in de personele inbreng tot uitdrukking. Zo bezien dupeerde het proces van massificatie en democratisering van het staatkundige bestel in Groningen niet alleen de politieke vrijzinnigheid, maar ook de lange tijd daarmee verbonden provinciale politieke identiteit.

noten

1. Notulenboek 'Burgerplicht' 1913. Gemeentearchief Groningen.
2. Omdat de VDB zichzelf beslist niet een 'liberale' partij wilde noemen vanwege de conservatieve connotatie van deze term, zullen hier Liberale Unie, BVL, Vrijheidsbond en VDB met de verzamelnaam 'vrijzinnig' worden aangeduid.
3. Doordat de archieven van VDB en Vrijheidsbond (grotendeels) verloren zijn gegaan, is er weinig bekend over de (regionale) organisatorische ontwikkeling van beide partijen. Zie G. Voerman, *De geschiedschrijving van het politieke liberalisme. Bibliografie van de VVD en haar voorlopers*, Groningen, 1992. Zie voor de VDB in het interbellum G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie*, Amsterdam, 1991. Van de Vrijheidsbond is (nog) geen algemeen historisch overzicht verschenen.
4. Zie voor de onderlinge verhoudingen tussen de vrijzinnige partijen G. Voerman, 'Liberalen op een tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en Bond van Vrije Liberalen aan het begin van de 20ste eeuw (1901-1921)', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1990, 102-130; en R.A. Koole, 'Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw', in: Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 32-53.

5. Het deel over de Tweede-Kamerverkiezingen van 1917 is gebaseerd op berichtgeving in het *Nieuwsblad van het Noorden*, mei-juni 1917.
6. *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 juli 1917.
7. Zie Th. Brok, *De Vrijzinnig Democratische Bond als partijorganisatie (1901-1908)*, Utrecht, 1980, 30-31.
8. *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 maart 1927.
9. Zie M.H. Klijnsma, *Burgerplicht. De VDB in de stad Groningen*, Groningen, 1983, 19.
10. Zie Th. Brok, *op.cit.*, 17-31.
11. 'Verslag secretaris' (over 1921), in: *de Vrijheid*, 25 januari 1922, bijlage.
12. *Nieuwsblad van het Noorden*, 13 juni 1922.
13. *Nieuwsblad van het Noorden*, 2 juli 1918. De Groninger kiesvereniging Burgerplicht telde in 1917 ruim 400 leden (*Nieuwsblad van het Noorden*, 13 juli 1917).
14. In dit globale overzicht wordt het stemmenpercentage van de Vrijheidsbond als maatgevend gezien voor het liberalisme en dat van de VDB voor de vrijzinnig-democratie. Deze cijfers liggen voor beide stromingen echter iets hoger wanneer de resultaten van de concurrerende splinterpartijtjes erbij worden geteld.
15. Bij de kamerverkiezingen van 1937 waren voor het eerst financiële risico's verbonden aan het indienen van kandidatenlijsten. Door de introductie van een borgsom per kieskring werd het op goed geluk uitkomen met een lijst afgeremd.
16. Zie over Van Beresteijn: J. Vermoolen, 'Het comité voor de verkiezing van onafhankelijke Kamerleden. Jhr. Van Beresteijn en zijn strijd tegen de partij-bonzen in 1922', in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 229-247.
17. Zie *de Vrijheid*, 11 februari 1925.
18. D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus... verkiezingsaffiches 1918-1989*, Den Haag, 1992, 35-39.
19. *Nieuwsblad van het Noorden*, 20 juni 1925.
20. Hoewel in de periode 1918-1922 er geen uit Groningen afkomstige liberaal in de Tweede Kamer zitting had, maakte in die jaren wel P. Rink deel uit van de fractie van de Liberale Unie. Als afgevaardigde van het district Hoogezand van 1909 tot 1918 is hij in zekere zin als een Groninger representant te beschouwen.
21. Elzinga en Voerman, *op.cit.*, 39.

22. P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland*. Dl. IV: 1929-1933, Assen, 1968, 12.

23. Zie uitgebreider L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Dl. I: *Voorspel*, Den Haag, 1969, 232-234; J.H. de Ru, *Landbouw en Maatschappij. Analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*, Deventer, 1979; en H. van der Veen, 'Wordt niet zenuwachtig, blijf kalm: Veenkoloniën 1939 - politiek bekeken', in: A. Tiktak e.a., red., *Garen en gasmaskers*, Veendam, 1989, 34-38.

24. Zie over hem J.P. Wiersma, Herman Derk Louwes. Een voorman van de Nederlandse landbouw, Meppel, 1969.

25. De Ru, *op.cit.*, 146.

26. *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 april 1935.

27. *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 april 1935.

28. *De Vrijheid*, 23 april 1935.

29. Zie H.J. Langeveld, *Protestants en progressief. De Christelijk-Democratische Unie 1926-1946*, Den Haag, 1988, 76-77.

30. *De Vrijheid*, 30 maart 1927.

31. J. van Miert, 'Verdeeldheid en binding. Over lokale, verzuilde en nationale loyaliteiten', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 107 (1992), 687; en *idem*, *Wars van clubgeest en partijzucht. Liberalen, natie en verzuiling, Tiel en Winschoten 1850-1920*, Amsterdam, 1994.

32. G.A. Kooy, *Het echec van een 'volkse' beweging. Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945*, Utrecht, 1982, 290.

33. Zie *Statistisch overzicht verkiezingen 1935 inhoudende gegevens omtrent de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de gemeenteraden*, Den Haag, 1936. Deze uitslagen bevatten ook enige gegevens betreffende de Tweede-Kamerverkiezingen van 1933. De indeling in industrie-, landbouw- en gemengde gemeenten werd later gewijzigd, waardoor de data betreffende de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937 onvergelijkbaar werden.

34. Hier wordt uitsluitend gebruik gemaakt van de uitslagen van de kamerverkiezingen van 1933 en 1937. Overzichten van regionale gegevens betreffende de kamerverkiezingen van 1918, 1922, 1925 en 1929 ontbreken geheel.

35. Zie Van Miert, 'Wars van clubgeest en partijzucht', 164-165 en 198.

36. E.W. Hofstee, *Het Oldambt. Een sociografie*. Dl. I: *Vormende krachten*, Groningen, 1937, 296.

37. Zie voor de opkomst van de arbeidersbeweging in Groningen: H. Wedman, 'Een rood gewest? Over de groei van de arbeidersbeweging in Groningen', in: P.Th.F.M. Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994*, Assen, 1994, 309-326.
38. H.J. Keuning, *De Groninger Veenkoloniën. Een sociaal-geografische studie*, Groningen, 1989 (oorspr. 1933), 296-297.
39. Van der Veen, *op.cit.*, 34.
40. Kooy, *op.cit.*, 296.
41. *Ibidem*, 287-288.
42. M.G. Buist, 'Stagnatie, 1914-1945', in: Boekholt e.a., red., *Rondom de reductie*, 160.
43. Klijnsma, *op.cit.*, 6. Zie ook M.G. Buist, 'Van kiesvereniging naar gemeenteprogram. Ontwikkelingen in de Groninger gemeenteraad gedurende de tweede helft van de 19e eeuw', in: *De historie herzien*, Hilversum, 1987, 19-24.
44. Klijnsma, *op.cit.*, 21.
45. Zie J. Linthorst Homan, 'Wat zijt ghij voor een vent'. *Levensherinneringen van Mr. J. Linthorst Homan*, Assen, 1974.